

Genel Dilbilim

Ünite 1

Dil ve Dilbilim

Dil bilmek, algılanan bir iletinin içeriğini anlayabilmek ve dinleyiciler tarafından anlaşılabilen bir iletiyi oluşturabilmektir. Bir dilin dilbilgisi dört ana bileşenden oluşur:sesbilim, biçimbilim, sözdizimi ve anlambilim.

Sesbilim, dilde bulunan ses birimlerinin niteliği, dağılımı ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir.

Biçimbilim, sözcüklerin yapısı, en küçük anlam birimleri olan biçimbirimlerin özellikleri, dağılımı ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir.

Sözdizim, tümce yapısını belirleyen birim ve bunların dağılımını ve birleşimlerini belirleyen kuralları içerir.

Anlambilim, dilin anlam yapısını inceler.

Sesbilim

Diller birbirlerinden sesbirimlerinin sayısı bakımından büyük farklılıklar gösterirler. Afrika’da konuşulan !xoö dilinin 122 ünsüzü vardır. Rotokasta dilinde ise sadece 6 ünsüz vardır.

Sözcük Bilgisi

Sözcüklerin biçimleri ile anlamları arasındaki ilişki rastlantısaldır (ben buna katılmıyorum). Dillerde rastlantısal ve uzlaşımsal olmayan sözcükler de bulunmaktadır; bunlar genellikle doğada bulunan seslere benzeyen ses simgesel sözcüklerdir (hışırdamak, havlamak...).

Tümce bilgisi

En küçük anlamlı birimlere **biçimbirim** denir.

[[Bütün çocuklar] evlerinde [ders çalışıyor]].

Bütün çocuklar, sözcükleri birbiri ile birleşerek adöbeği (**AdÖ**) oluşturmuş. *Ders* ve *çalış*sözcükleri de birleşerek eylem öbeğini (**EylÖ**) oluşturmuş. Eylem öbeğinin bir de yer gösteren belirtici bulunmaktadır. Bu örnek cümle AdÖ + EylÖ birleşimi ile oluşmuştur.

Dili oluşturan yapısal birimler ve bunların düzeyleri

Tümce <- Öbekler <- Sözcükler <- Biçimbirimler <- Sesler

Cümle (/tümce) yapısı özyineleyicidir (bu ne demekse !!!). Cümlelerin içerisindeki yancümlelerin sayısı sonsuzdur (bunu şu şekilde söylemek gerekir, anlamlı bir ifadenin alternatif anlatımlarının imkânı sınırsızdır.

Ben bilirim -> cümle

Ben (her haltı) *bilirim* -> içe yerleştirilmiş bir cümle...

Anlambilim

Anadilini konuşan bir kimsenin dile dair içselleştirmiş olduğu bilgi o kişinin dil yetisini oluşturur. Uygulamada zaman zaman sorunlar yaşanabilir (stres, melankoli gibi psikolojik nedenler), dil yetisine sahip birinin belli koşullarda kendini ifade edecek sözcük bulamama durumu tamamen dil edimiyle ilgili bir konudur, sorun dil yetisinde aranmaz.

Betimlemeli Dilbilgisi

Anadilini konuşan bir kimsenin konuştuğu dile dair içselleştirdiği bilgiyi kapsar. Betimlemeli dilbilgisi şunları kapsar;

Sözcük oluşturmak için o dilde bulunan seslerin birleştirilmesinde etkin olan ses kuralları (sesbilim).

Sözcüklerin iç yapısını belirleyen kuralları içeren biçimbilim.

Sözcüklerin birleşerek öbek oluşturmalarını ve öbeklerin birleşerek tümce oluşturmalarında etkin olan ses kuralları içeren sözdizim.

Sözcüksel ve tümcesel düzeylerde anlamı belirleyen kuralları içeren anlambilim.

Kuralcı Dilbilgisi

Dilde bulunan bazı yapıların ses ve /veya anlam akışını bozduğunu öne süren yaklaşımdır (devrik cümleler buna örnektir).

Öğretici Dilbilgisi

Dili, başka bir dili bilen insanların da konuşabilmesi / öğrenebilmesi için gerekli olan bilgileri kapsar.

Dil Evrenselleri

Genel birbirlerinden çokça farklılıklar gösteren diller arasındaki benzerlikleri kapsar. Bütün dillerin yapısında ünlü ve ünsüz seslerin olması gibi (aman ne evrensellik). Sesler dışında sözcükler arasındaki kurallar dilin kendine özgü yapısı ve kurallarını bilmeyi gerektirir.

Dil Edinimi

Çocukların ana dillerini içselleştirme süreçlerine dil edinimi denir.

Dilbilim Nedir

Dilin özellikleri ve nitelikleri hakkında çalışmalar yapan bilim dalıdır. Kuramsal dilbilim, dildeki yapıları ve özellikleri belli kural tanımları yaparak açıklamaya çalışır. Artzamanlı dilbilim, bir dilin tarih içindeki evrelerini inceler. Dillerin hangi dil ailelerine ait oldukları da araştırma konuları arasındadır. Dil ailelerini incelerken birçok dilin doğmasına sebep olan ana dil’i tespit etmeyi hedefler. Bunu başarabilmek için dil ailesi içindeki diller arasında karşılaştırmalı incelemeler yapar. Toplumdilbilim, bir dilin günlük kullanımını inceler. Dili konuşan insanların yaşları, cinsiyetleri, eğitim durumları kullanılan dil yapısını belirleyen değişkenlerdir. Bir toplumda yöresel dil farklılıklarını da inceleyen tolumdilbilim, bölgesel ve yöresel farklılıkları dikkate alarak dil atlası oluşturmaya çalışır.Uygulamalı dilbilim, ikinci bir dil öğrenimi için etkili olabilecek yöntemleri araştırır.

İşaret Dilleri

İşaret dillerinin dilbilgisi kuralları aynı toplumda konuşulan dilin kurallarıyla aynı olmaz. İşaret dillerinin kendilerine özgü kuralları vardır.

Ünite 2

Biçimbilim 1: Sözcük

Biçimbilim, sözcüklerin içyapısını ve bunları gerçekleştiren kuralları inceler.

Dilbilimde bir dildeki dilbilgisi dışı yapılar (*) işareti ile gösterilir.

Sözcük Tanımda Kullanılan Ölçütler

Anlamsal Ölçüt: ...bir anlam ögesi olarak sözcük... Ses anlam eşleşmelerini temel alır (Vygotsky). Bu görüşe göre bir ses dizilimi ancak anlamı varsa sözcük olarak kabul edilebilir. Bu genelleme anlamlı bütün dizilimleri sözcük olarak kabul ettiği için kullanışlı değildir.

Sesbilimsel Ölçüt: Sözcüklerin söyleniş özelliklerini dikkate alır. Konuşmada sözcüklerin olası duraklamalara ayrılabilceği savıyla aynı çizgidedir. Ses zincirleri içindeki duraklama noktaları sözcük sınırlarını belirleyen ayırıcılardır.

Bir başka sözdizimsel yöntem de yerine koyma işlemidir.

Sözlük, Sözlükbirim, Sözcükbiçim

Nedensizlik; dilde ses ve anlam arasındaki bağın rastlantısal olduğunu gösteren ilkedir. Dilbilimdeki bir sözlük maddesinin sözlükte listelenmeyen değişik biçimleri (çocuk/ çocuğu, çocuğa, çocuklar vs.) sözcükbiçim, sözlük maddesinin kendisi de sözlükbirim olarak tanımlanmaktadır.

Türkçede isimler için sayı ve durum bilgisi veren 12 sözcükbiçim mevcuttur.

Sözlükbirim: Deniz

Yalın durum: Deniz / çoğul- denizler

Belirtme durumu: Denizi / çoğul- denizleri

Yönelme durumu: Denize / çoğul- denizlere

Kalma durumu: Denizde / çoğul- denizlerde

Çıkma durumu: Denizden / çoğul- denizlerden

Tamlayan durumu: Denizin / çoğul- denizlerin

Biçimbilimsel Süreçler

Çekimsel ve Sözlüksel Biçimbilim

Aynı sözlükbirimin farklı biçimlerini ortaya çıkaran süreçlere çekimsel biçimbilimdenilmektedir.

Ünite 2

Sözcük Yapısı

Sözcüklerin yapıtaşlarını oluşturan biçimbirimlere sözcüğün atomları da denir.

Biçimbirim Türleri

Biçimbirimler duruşları bakımından bağımlı ve bağımsız olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bağımlı biçimbirimler ek, bağımsız biçimbirimler sözcük olarak ortaya çıkarlar.

Bağımsız biçimbirimler anlamlarına göre sözlüksel ve dilbilgisel olmak üzere ikiye ayrılırlar.

Türetimsel ve Çekimsel Biçimbirimler

Bağımlı biçimbirimler anlam ve görevlerine göre türetim ve çekim eki olmak üzere ikiye ayrılırlar. Çekim ekleri eklendiği sözcüğün cümle içindeki konumu ve dilbilgisel görevine göre seçilir. Türetim ekleri ise dilbilgisel koşullara bağlı değildir.

Biçimbirimlerde Sıralama

Altbiçimlik: Biçimbirimlerin Gerçeklik Kazanması

Bir biçimbirim ile kendisini gerçekleştiren değışkeleri arasındaki ilişkiye altbiçimlilik, biçimbirimi gerçekleştiren somut yapılara biçim, değışkenlerin oluşturduğu guruba altbiçim kümesi, bu kümenin her bir üyesine de altbiçim adı verilir.

Altbiçimliği Doğuran Süreçler

Sesbilimsel Koşullanma

Sesbilimsel koşullanma altbiçimin sesbilim kuralları tarafından yönetildiği durumdur.

Dilbilgisel / Biçimbilimsel Koşullanma, altbiçimin dilbilgisi kuralları tarafından yönetilmesi durumudur.

Sözcüksel Koşullanma, altbiçimin sözcüklerin anlam özellikleri tarafından yönetilmesi durumudur.

Diğer Biçimbilimsel Süreçler (Ünlü değışimi, sıfır biçim, boş biçimler, alایشım biçimler)

Ünite 4

Sözlüksel Biçimbilim

Birleştirme, anadil konuşucuları tarafından kullanılan bir sözcük yapma yoludur.Birleştirme yapılırken ifade edilmek istenen kavramı merkeze alarak sözcük seçimi yaparız. *Tencere* = basit bir sözcüktür, *kariştırıcı* sözcüğü ise karmaşık sözcük olarak adlandırılır(yapı ve anlam bakımından birden fazla ögeyi içediği için böyledir). Sözcük yapma sürecinde ekleme, yaygın olarak yalın ve genel anlamlar ifade etme eğilimi sonucunda oluşur/ortaya çıkar.

Türetme

Eklemeli Türetme: Yalın sözcüklere türetim ekleri ilave edilerek karmaşık sözcükler oluşturma sürecidir. Bu süreçler önek, içek ve sonekler kullanılarak önekleme, içekleme ve sonekleme şeklinde kategorize edilir. Sapir, diller arasındaki evrensel eğilimin sonekleme olduğunu belirtir. İçek kullanan diller yok denecek kadar azdır. Türkçede addan ad, addan eylem, eylemden ad ve eylemden eylem yapan dört gurup yapım eki vardır.

Addan ad yapanlar: [-LIK] kitap-lık, kalem-lik [-CA] kadın-ca, erkek-çe

Addan eylem yapanlar: [-LA] av-la, belge-le, kutu-la [-AL] dar-al, düz-el

Eylemden ad yapanlar: [-(I)m] al-ım, giy-im, doğ-um

Eylemden eylem yapanlar: [-ALA] kov-ala, eş-ele

Tabanın sesbilimsel özelliklerinin yanı sıra biçimbilimsel özellikleri de ek seçiminde belirleyici olabilir: İngilizcede –ity eki yalnızca Latince kökenli tabanları ister (lubricity, felicity).

Tıkama kuralı: Dilde karşılığı bulunan kavram için yeni bir sözcük türetilmez (“çalıcı” demeyiz çünkü “hırsız” sözcüğü kullanımdadır).

Kısaltma: Kısaltma süreçlerinden olan kırpma ve kısaltma çok heceli sözcüklerin teke indirgenmesi olarak tanımlanabilir. Telephone / Phone, TBMM vs.

Karma sözcükler genellikle iki sözcükten birincinin ilk ve ikincinin son parçalarının bir araya gelmesiyle oluşturulurlar (fanzin / fantezi + magazin).

Sözcük yapma süreçlerinde türetimin yönü genellikle basitten karmaşığa doğru ilerlerken, gerioluşum bunun ters çevrildiği bir süreçtir. Gerioluşum, tabanı türevden büyük olan sözcük yapma sürecidir. Türkçede bir iki istisna dışında işlek olmayan bir süreçtir.

Birleşme: Bağımsız anlamları olan sözcükleri ortak bir anlama katkı sağlamaları amacıyla bir araya getirmektir (baş-rol, büyük-anne, gel-git... gibi). Birleşmelerde anlamca birliğin temelini oluşturan sözcüğe (baş) denir (büyük(anne), balık(adam)).

Bileşikler: Yalnızca baş ögesinin dilbilgisel kimliği olan ve niteleyiciler ya da çekim ulamlarıyla uyarılamayan ve tek sözcük vurgusuyla sesletilen iki ya da daha fazla bağımsız biçimden oluşurlar.

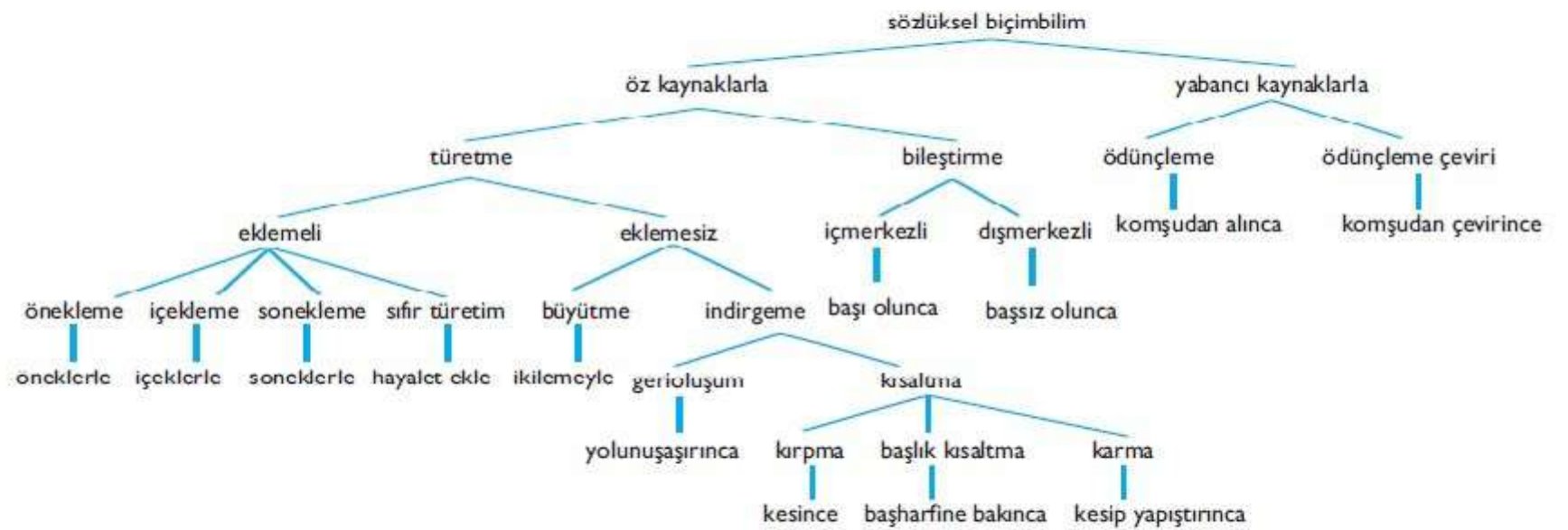
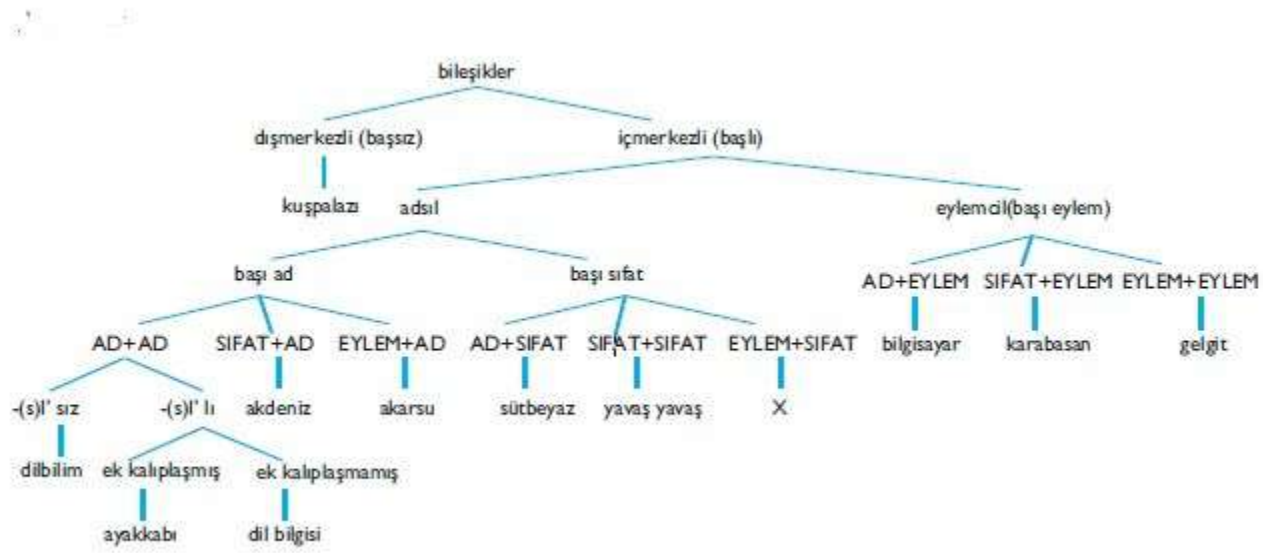
Geçirimli sözcükler: Anlamı, kendini oluşturan sözcüklerin anlamlarıyla ilişkilendirilebilen bileşiklerdir (büyükanne).

Geçirimsiz sözcükler: Anlamı, kendini oluşturan sözcüklerle hiçbir şekilde ilişkilendirilemeyen sözcüklerdir (kuşpalazı).

İçmerkezli bileşikler: İçmerkez derken baş ögesi içeren bileşikler kast ediyor, bu bileşikler geçirimlidir.

Dışmerkezli bileşikler: Anlamları ya da sözlükler ulamları baş ögesine bağlı olarak belirlenemeyen bileşiklerdir.

Dil her zaman kendi kaynaklarını kullanarak sözcük üretmez. Bazen de başka dillerden sözcük alırlar. Buna ödüncleme diyoruz (Türkçeye girmiş çok sayıda yabancı kökenli sözcük vardır; şeker, ağa, sicim, lider vs).

Ünite 5

Çekimsel Biçimbilim

Açık Küme Sözcükleri

Öge sayısı birden fazla olan ve yeni ögeler kabul eden/alabilen sözcük kümelerine açık küme denir.

Ad: Somut ve somut anlamlara karşılık olarak kullanılabilirler. Adları anlam özelliklerine göre sınıflandırmak sağlıklı sonuç vermez (*masa, sıra* birer ad olduğu gibi *sevgi veşiddette* ad olarak karşımıza çıkar).

Adsıl Çekim

A) Sayı

Bazı dillerde bir adın yalın biçimde kullanılması tekilliğin göstergesi olmayabilir, bu durum genel sayı terimiyle açıklanmıştır. Türkçede de benzer kullanımlara rastlanır: “Türk genci bunlar gibi hippî olmamalı” cümlesinde görüldüğü gibi.

Türkçede nicellik katılabilen hemen her ad tekil-çoğul çekimine girebilir (kedi, kediler gibi). Buna karşılık sayısal belirleyicilerle kullanılan adlara çoğul eki getirilemez (kedi, kediler, iki kediler). Bunun da istisnaları vardır (yedi cüceler gibi). Dillerde sayı bilgisi genel olarak çekim ekleriyle kodlanmakla birlikte bundan sapmalar olabilir.

B) Cins

Adları sınıflara ayıran kategorilerden biridir. Eril-dişil, canlı-cansız gibi karşıtlıkları kodlamaya yarar. Türkçede doğal cinsi yansıtan sözcüksel biçimler (erkek, kadın, tavuk, horoz) ve cins anlamını kodlayan türetme ekleriyle yapılmış sözcükler (müdür, müdire) dışında dilbilgisel cins kategorisi yoktur.

C) Durum

Bir adın bağımlı olduğu başla ilişkisini gösteren süreçtir. Dilbilgisel Durum: Özne nesne ve dolaylı tümleç olmak üzere temel dilbilgisel işlevleri yerine getiren adları belirtmek üzere kullanılır. Genel olarak özne ve nesne belirleme biçimlerinden en yaygın olanları yalın-belirtme (o gitti, hanım geldi) ve özegeçişli-yalın sistemlerdir (bana döndü, anne babayı gördü). Dolaylı tümleç konumundaki adlar bazı dillerde ilgeçler, bazılarında da durum eki ile gösterilirler. Eğik durumlar: Adların eylemlerle anlamsal bağımlı gösteren durumlardır. Eylemin yönünü, eylemin gösterdiği hareketin yeri ve kaynağını gösterebilirler.

D) Uyum

Tümcedeki iki öge arasındaki yapısal ve anlamsal uyuşmayı ifade eden kategoridir. Adlarda iyelik ekleri biçiminde ortaya çıkarlar.

Eylemcil Çekim

Anlam özellikleri bakımından hareket, süreç ve durum bildiren sözcükler eylemlerdir. Anlamlarına bakılarak kategorize edilmeleri sağlıklı sonuç vermediği için biçimbilimsel özelliklerine göre kategorize edilirler.

A) Zaman

Eylem zamanının dilbilgiselleşmesi olarak tanımlanabilir. Dilbilgisel zaman eylemin konuşma anına göre önce, sonra ya da o anda gerçekleştiğini belirtmek üzere geçmiş, şimdi ve gelecek olmak üzere üç bölümde ifade edilir. Bu durum tüm diller için geçerli değildir. Bir cümle içinde eylem zamanını belirlemek için gönderim zamanı kullanılabilir (erken kalktım, kahvemi hazırladım, bir şeyler atıştırıp evden ayrıldım). Cümledeki eylemlerin zamanı birinci öbekteki “erken kalktım” ifadesi içerisinde belirtilmiş ve diğer eylemler buradaki zamana göre konumlandırılmıştır. Bu tür konumlandırmalara görece zaman denmektedir (zaman yönlendiren bir öbek kullanılmayan basit cümleler için yalın zaman ifadesi kullanılır).

B) Görünüş

Eylemin zamansal içyapısını ve nasıl gerçekleştiğini gösteren kategoridir. “Konuştu” ve “konuşuyordu” örneklerinde, her iki sözcükte konuşma zamanından önce gerçekleşen eylem anlatılmaktadır. Aynı eylemi iki farklı biçimde ifade etmeye imkân sağlayan kategori “görünüş” başlığı altında ele alınmaktadır. Eylemi ifade ederken durum ya da olayların bütünlüğünü anlatmak için bitmişlik(*o yazı yazdı, masal anlatmış, filmi seyrettim*), durum ve olayların parçalandığını ve yalnızca bir bölümünün devam etmekte olduğunu (ilerlemeli görünüş, *masal anlatıyorum, hikâye anlatırdım*) ya da sık sık yinelenmekte olduğunu (alışkanlık görünüşü) gösteren bakış açısının dilbilgisel karşılığı ise bitmemişlik(*o yazı yazıyor*) başlığı altında incelenir. Bitmişlik görünüşünün geçmiş zamanla sınırlandırılması yaygın bir durumdur. İki zaman noktası arasında bağ kuran bir alt kategoriye de tamamlık denmektedir; sonuç ile sonucu doğuran eylem arasında bağ kurulması yoluyla ortaya çıkar (“Süleyman’ı görebilir miyim” sorusuna “Süleyman okula gitti” cevabı tamamlık durumuna örnek olabilir). Sonuçlu tamamlık, eylemin sonuçlanamayacağını kesin olarak belirtildiği cümlelerde karşımıza çıkar (O gün Süleyman’ı *göremedi*, çünkü Süleyman okula gitmişti). Deneyimsel tamamlık, eylemin geçmiş zamanda gerçekleşip gerçekleşmediğine cevap arayan sorularda karşımıza çıkar (*Bu filmi seyrettin mi*). Tümel tamamlık, eylemin belli bir zamandan bu yana devam ettiğini ifade eder (*iki yıldır bu bölümde okuyoruz*). Tümel tamamlıkta **–(I)yor** birimi muhakkak olmalıdır (sürekliliği ifade edebilmek için). Eylemin yakın zamanda gerçekleşmiş olduğunu ifade eden yeni, henüz, şimdi belirteçlerinin yer aldığı cümlelerle yakın geçmiş tamamlık örnekleri karşımıza çıkar (*şimdi bitti*).

C) Kip

Kip, eyleme karşılık olarak konuşanın düşünce ve tutumunu yansıtan ifadelerdir. Eylemin gerçekliği değerlendirilirken, eylem gerçek dünyayla örtüştüğünde gerçek, gerçeklikle bağdaşmadığında gerçekdışı olarak sınıflandırılır.

1) Bilgisellik Kipi

Anlatılan olayların gerçekliğine ilişkin anlatıcının düşüncesi olayın doğruluğu/kesinliği yönündeyse bu kip bilgisellik kipi olarak tanımlanır (-DI / yazdı, aldı, verdi... gibi). Bilgisellik kipinin alt kategorisi kanıtlanabilirlik başlığını taşır. Doğrudan, birinci el ve dolaylı, ikinci el bilgi aktarımları biçiminde karşımıza çıkar. Bilgi aktarımı veriye dayalı, çıkarım ve duyuma dayalı aktarım (hearsay) olarak sınıflandırılır. Bilgisellik kipi mantıksal dayanağa ihtiyaç duymadığı durumlarda gereklilik (-mAII) ve olasılık kiplerini kullanır.

2) Yükümlülük Kipi

Yükümlülük kipi, yaptırım gücü olan bir kaynaktan çıkışlıdır. Zorunluluk ve izin gibi iki alt kategorisi vardır. Yükümlülük ifadelerinin niyet, istek ve gönüllülükle ilgisi vardır. Zorunluluk = *yapmalıyım*, İzin = *yapabilir miyim*, Buyruk = *yap/yapsın/yapsınlar*, İstek = *yapayım*, Dilek = *yapsa...*

3) Özne Odaklı Kip

Konuşucuyla değil, öznenin kişiye özgü yaratılış özellikleri, yetenek ve nitelikleriyle ilgilidir. Gerçek dünya eylemleriyle ilgilidir. Yeterlilik = *yapabilir*, Niyet = *yapmaz*, Yaratılış = *kedi bu, fareye dayanamaz*.

Kip ve Zaman: Anlam içeriğinden ötürü gelecek kavramı, geçmiş ve şimdiyle kıyaslandığında belirsizliğe mahkûm kalır. Kiplerle ifade edilen durumlarda olduğu gibi geleceğe yönelik ifadelerde de gerçekleşmemiş durumlar söz konusu olduğu için bu ikisi (kipler ve gelecek zaman ifadeleri) birlikte ele alınırlar.

D) Çatı

Eylemin gerçekleşmesinde katılımcıların eylemle ilişkisini belirleyen işlevleri vardır. Özne ve tümleş olarak sınıflandırılan bu katılımcılardan tümleşler, dolaylı ve dolaysız olmak üzere ikiye ayrılırlar. Özneler = eden,

Dolaylı tümleş = hedef, Dolaysız tümleş = etkilenen rolünü üstlenir.

Etken/Edilgen Çatı: Yüklemin belirttiği işin özne tarafından yapıldığını gösteren, ek almamış yalın eylemlerdir. Etken yapının öznesi eden/algılayan, edilgen yapının öznesi ise etkilenen rolünü üstlenir. Edilgen çatı eylemin temel üyelerini azaltan bir yapıdır. Geçişli eylemlerle yapılan ve öznesinin bir göstergesi olan çatılara edenli edilgen, geçişsiz eylemlerle yapılan ancak öznesinin göstergesi olmayan çatılara edensiz edilgen denir.

Etken/İşteş Çatı: İki öznenin etken yapılı bir eylemin görevini paylaşmaları yoluyla ortaya çıkan yapılardır (*Ali Ayşe 'yi buldu / Ali ve Ayşe buluştular*).

Etken/Dönüslü Çatı: Genellikle geçişli eylemlerde karşımıza çıkar. Dönüslü çatıda özne ve nesne özdeştir. Eylem öze tarafından nesneye aktarılır (*Çocuk yıkandı*).

Edilgen/İşteş/Dönüslü Bağıntısı: Pek çok dilde aynı ekin bu üç yapıda da kullanılmasından dolayı böyle bir başlık gerekli oldu. Türkçede de “*Hasta yıkandı*” ifadesi hem edilgen çatı hem de dönüslü çatı görünümüne sahiptir.

Etken/Ettirgen Çatı: Ettirgen çatılar eylemin üyelerini kalabalıklaştırırlar (*Fehim inandı / Karısı Fehim 'i inandırdı*). Eylemin temel üyelerini arttıran ettirgen çatı, sebep olma, yardım etme ve izin verme anlamlarını gerekirse yinelemeli olarak kodlayan yapılardır.Görüntüsellik; dilsel gösterge ile göndergesi arasında fiziksel bir bağın varlığını işaret eden durumdur.

E) Uyum

Cümle içindeki öğelerin anlamsal özellikleri arasındaki uyuşmayı işaret eden bir kategoridir. Türkçede eylemler özneyle kişi ve sayı bakımından uyumlu olmak zorundadırlar, aksi yapıdaki cümleler dilbilgisi dışıdır.

Sıfat ve Belirteçler

Derecelendirilebilen (nicel olabilen) özellikleri belirten ad öbeklerinde adın niteleyeni, eylem öbekleri içinde de yüklemcil olarak işlev gören sözcüklerdir. Türkçede çekim eki almazlar. Diğer dillerin pek çoğunda karşılaştırma sürecinde çekime girerler. Türkçede sıfatlar ad olarak kullanılabilirdikleri için adların aldığı çekimleri alabilirler (büyük-ler, büyük-ler-den, büyük-ler-in...). Zarflaşarak eylemleri niteleyebilirler (*hızlı* konuştu,*çabuk* yürüdü).

Kapalı küme sözcükleri

Kapalı küme, öğeleri sınırlı ya da değişmez olan sözcük kümeleridir. Ve, ile, ama gibi bağlaçların çoğunlukla genel olarak çekime girmedikleri için farklı biçimleri yoktur. İlgeçler de genel olarak çekime girmezler. Ad yerine geçebilen zamirler/adıllar adsıl çekime girerler (bu / bunlar, şu / şunlar).

Ünite 6

Sözdizim

Cümleyi oluşturan sözcük ve sözcük öbeklerinin sıralanış kurallarını inceler. Anadil konuşucuları kurallı bir cümle kurabilse de bunun formülünü açıklayamayabilirler. Her anadil konuşucusunun cümle yapılarıyla ilgili olarak konuştuğu dile dair sahip olduğu sezgisel bilgiye **Chomsky edinç** adını vermiştir (Edinç = soyut, sezgisel/bilişsel dilbilgisi). Edim = Edince dayalı cümle üretimidir (konuşma hali). Edinç hatasız olduğu halde edin hatalı olabilir. Chomsky’nin önermeleri**Saussure**’ün yeti ve söz ayrımına dayanır.

Dilbilgisi

Kuralcı Dilbilgisi: Ne şekilde konuşup yazmamız gerektiğine dair bilgileri içerir. “*Bu istek, hiç şüphesiz başkan Eisenhower ’ın da kulağına erişmiş olmalıdır*” cümlesinde “*hiç şüphesiz*” kesinlik bildirirken “*olmalıdır*” ifadesi olasılık bildirmektedir. Aynı cümle içinde bu iki farklı yargı hükmü, anlam bulanıklığına sebep olmaktadır. Bu tespiti kuralcı dilbilgisi ortaya koyar. Kuralcı dilbilgisi, toplumda dil birliği sağlamada önemli role sahiptir. Kuralcı dilbilgisinde bilimsel yaklaşımda olan değil, gerçekte var olan incelenir. Kural koyucu olması nedeniyle bilimsel yaklaşımdan ayrılır.

Betimleyici Dilbilgisi: Dili kullanıldığı şekilde açıklamayı hedefleyen nesnel ve bilimsel yaklaşımdır. Doğru yanlış ayrımına gitmez ancak kurallı ve kuralsız yapı ayrımı yapar. (*) kuralsız cümle işaretidir. Betimleyici dilbilgisi kuralsız bir cümlenin neden dolayı hatalı olduğunu belirtmeye çalışır.

Dilbilimsel çözümlemede en az kuralla en fazla veriyi açıklamak esastır.

Gözlemsel Yeterlilik: Tümcelerin yapısal kurallarını çözümlemeye ilişkindir.

Betimsel Yeterlilik: Gözlemsel yeterlilik ilkesiyle ortaya konulanın açıklanması esası dayanır, tümceler hakkındaki sezgilerin de açıklanması gereklidir.

Açıklayıcı Yeterlilik: Diğer iki kategoriyi içeren bu fasıl, yapılan açıklamayı bir kuram çerçevesinde kavramsallaştırır.

Üretici Dilbilgisi: Az sayıda kural önererek sonsuz sayıda cümle üretimini önermeye çalışan yaklaşımdır. Teorik yapısı **Chomsky**’nin *Logical Structure of Linguistic Theory*adlı doktora tezine (kısa adı: *Syntactic Structures*) dayanır. Üretici dilbilgisi, konuşucunun ana diline ilişkin bilgisini ve dil kullanımını insan zihninin bir yansıması olarak görür. En üst hedefi insanların bilişsel süreçlerini modellemektir. Bu yolda; insanlar anadillerini nasıl öğrenirler, anadilleri hakkındaki soyut bilgileri nelerdir ve bu soyut dilbilgisi nasıl kullanılır gibi sorulara cevap arar. Chomsky ve takipçileri insan bilişinde dile ilişkin bilginin doğuştan var olduğunu savunur.

Doğuşancılık ve Deneyselcilik

Chomsky’nin Platon ve Descartes etkisinde kalarak dil yetisinin doğuştan var olduğu tezini savunur (Platon, insanın sahip olduğu bilginin deneyimlediklerinden çok daha fazla olduğunun altını çizerek bilginin doğuştan kaynaklandığını savunur). Uyaran Yetersizliği: Çocukların duydukları dil verisine kıyasla dilleri hakkında çok daha fazla bilgiye sahipmişçesine konuşmaya başladıklarına dikkat çeker. İşlevselci yaklaşımda ise deneyimin önemi büyüktür.

Evrensel Dilbilgisi

Dil insan bilişinin bir ürünü ise dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan insanların ortak özellikler paylaşması lazımdır. Bu ortaklıklara evrensel dilbilgisi adı verilir. Zekâ düzeyi ne olursa olsun her insan anadilini kısa sürede öğrenebilir. Demek ki dil edinimi diğerk zekâ becerilerinden farklı bir bilişsel sürecin ürünüdür. Chomsky buna dil edinim düzeneği demiştir. Chomsky, sözdizimsel çözümleme yapılırken anlam düzleminin dışarıda tutulması gerektiğini söyleyerek işlevselcilerden ayrılır (kurallı olduğu halde anlamsız olabilen cümlelerin mümkün olması Chomsky’nin çıkış noktasıdır). Dil ediniminde doğuştan sahip olduğumuz (varsayılan) bilgi, evrensel dilbilgisi kategorisinde incelenmiştir.

Evrensel Dilbilgisinde İlke ve Değiştirgenler

İlkeler, her dilde karşımıza çıkan kaidelerdir. Değişkenler de farklılıkları işaret eder.

Kural GÜdümlü Yapı İlkesi: Bütün dillerde sözcük yapıları belli kurallar dahilinde oluşur.Özyineleme İlkesi de bütün dilleri kapsar (bir sözcük öbeğinin içinde aynı sözcük öbeğinin örneklerinin yer alabilmesi durumu). İçeyerleştirme İlkesi ise bir cümlemin başka bir cümleyi içerisinde barındırabilmesi durumudur. Adıl Düşürme Değiştirgeni: Türkçe, Arapça ve İspanyolca gizli özne kullanımına imkân veren dillerdir. Aynı öznenen söz eden anlatımlarda arka arkaya özneyi belirtmek Türkçe anlatımda doğru bir kullanım değildir, bu nedenle gizli özne kullanılır. Gizli özne kullanımı da kurallıdır. Söz Dizilimi Değiştirgeni: Türkçe sözcükler durum eki almak bakımından çok işlektirler bu nedenle söz dizilimine bakarak anlam örgüsünü çözümlemek yeterli değildir. Belli anlamı olan söz dizilimi içerisinde sözcüklerin yerlerini değiştirerek aynı anlamı ifade edebilme olanaklarımız vardır (*Ali eve geliyor / Ali geliyor eve*). Ek almayan söz dizilimlerinde aynı işleklik geçerli değildir (*Sağlık mutluluk getirir / mutluluk sağlık getirir*). Türkçede yüklemden sonra gelen hiçbir öge vurgu almaz. Soru sözcükleri taşıyan öbekler yüklemden sonra gelmez. Belirtisiz ad öbekleri yüklemden sonra yer alamaz. Türkçede de söz dizilişindeki işleklik kurallıdır.

Ünite 7

Cümle ve Cümlemin İç Yapısı: Sözcük ve Öbekler

Dilbilimde bir dilin sözcük varlığına (buna anadilini konuşanların içsel/zihinsel sözcük dağarcığı da dahildir) **sözlükçe** denir. Sözlükçe, sözcüklerin yapı, anlam ve ses özelliklerinin envanteridir. Yanulamla**ma**: Bazı sözcükler öbek oluşturmak için başka ögelere ihtiyaç duyarlar (eylem ve ilgeçler gibi). Yanulamla ma buna anlatmak için kullanılan bir kategoridir.

Cümle için geçerli bir tanım olarak özne ve yüklemden oluşan yapılardır önermesini kabul ediyoruz. Özne, cümle içinde hakkında konuşulan varlık, kavram ya da kişidir. Eylemin muhatabına özne denir (**edici** sözcüğüyle de buna işaret ediyoruz). Özne, yüklemmin işaret ettiği eylemden etkilenen, o eylemi deneyimleyen olarak da karşımıza çıkabilir. Özne, cümle içinde her zaman yalın ad durumunda karşımıza çıkar. Yükleme sorulan (kim ve ne) soruları özneyi işaret eder. Yükle m her zaman bir eylem(iş, oluş, hareket, durum) içerir. Yükle m, genel olarak cümlede öznenen sonraki bölüm olarak kabul edilebilir.

Cümlemin ögelerini bulmak için, cümle içinde ögenin yerine başka ek, sözcük ya da sözcük gurubu yerleştirebiliriz. Bunun dışında, cümle içindeki öbeklerin yerini değiştirebilir. Öbekler yer değiştirirken öbeği oluşturan elemanların tamamı birlikte yer değiştirmelidir, aksi halde bozuk/devrik yapılar ortaya çıkar. Üçüncü yöntem ise eksiltmedir (cümlemin içindeki öbeği dışarıda tutmak).

Öge Ayrıştırma ve Çözümleme

Şema ile cümleyi ögelerine ayırırsak karşımıza ağaç yapısı çıkar. Budaklar cümlemin ögelerinin ne olduğunu dallar ise ögelere karşılık gelen sözcükleri gösterir. Şema yerine parantezleri içinde ögeleri gösteremeye çalışırsak cümlemin kendisinden daha karmaşık bir sonuca ulaşırız ki böylece müfredatı hazırlayan memurların yüzünde gülücükler açar. Örnek cümlemiz; “Ahmet keki pişirdi” cümlesidir.

T = Cümle,

AÖ = Ad öbeği (“Ahmet” ve “keki” sözcükleri ad öbeğidir)

EÖ = Eylem öbeği (“keki pişirdi” ifadesi eylem öbeğidir)

E = Eylem (“pişirdi” eylemdir)

[T [AÖ1 / Ahmet] [EÖ / [AÖ2 keki] [E / pişirdi]]]

Öbekler ve Ögeleri

Öbekler birden fazla sözcükten oluşabilirler. Öbek kurucu rolündeki merkezi sözcüğe “baş” denir. Evrensel ilke olarak “baş” öbekte başta ya da sonda yer alır (bunu da baş yönü ilkesi adıyla kategorize ediyoruz). Türkçe eylem-sonlu ve baş sonlu bir dildir (“baş” her zaman öbeğinin sonundadır). Bunun yanında, öbekler iç merkezlidir. Baş hangi sözcük türünde ise öbeğinin üst başlığı sözcük türünün adıyla anılır (baş, ilgeçse / ilgeç öbeği, ad ise / ad öbeği adını alır). Bir öbek, tek bir sözcükten oluşabilir, sözcük “baş” olarak adlandırılır ve öbek buna göre adlandırılır (cümlemin ögeleri tasnif edilirken özne olan adlar her zaman ad öbeği olarak kategorize edilirler).

Tümleç: Baş olarak karşımıza çıkan sözcüğün öbek oluşturmak için zorunlu olarak aldığı eklerdir (yanulamla). Tümleçler “ne” sorusuna yanıt verir. Tümleç, belli bir kelime gurubunu işaret etmez, öbekteki sözcüğün doğru anlamı ifade edebilmesi için gerekli gördüğü sözcük, tümleç görevini üstlenir, dolayısıyla “baş”, tümleci yönetir (Chomsky’nin yönetim-bağlama kuramı bunu söylemiş). Tümleçleri diğerk eklentilerden ayıran belirgin özellik, tümlecin öbeğinin diğerk sözcüğüyle olan anlamsal ve yapısal bağlantısıdır. Tümleç, öbekten atılırsa, öbeğinin anlamı bozulur veya tamamen değişir(kitaba yazdı / yazdı). Diğerk eklentilerde ise, öbeğinin bir parçası dışarıda bırakılırsa anlam bozulmaz (kırmızı gömlek / gömlek). Tümleçleri bulmak için yükleme –e, -de, -den ve/veya hal ekleri almış sorular sorular sorarız, sorulan sorunun aldığı ekle uyumlu bir cevap çıkmışsa karşımıza tümleci bulmuş oluruz (*denize düşkün / neye* düşkün sorusunun cevabı *denize*). Tümleç işlevli sözcükler birbiri ardınca sıralanıp öbek oluşturamazlar, bu durumdaki öbekler eklentilerle yapılabilir.

Öbek Yapıları

Öbekler “baş” merkezli olduğu için başın sözcük türüne göre adlandırılırlar: *Kırmızılı kadın* / ad öbeği, *senin için* / ilgeç öbeği, *çok akıllı* / sıfat öbeği, *kolayca* / belirteç öbeği,*karnını doydurdu* / eylem öbeği.

Ad Öbeği: Başı ad olan her öbek ad öbeğidir. Cümle içinde özne, nesne, yüklem adı (yüklemcil), ilgeç nesnesi (bütün öğrenciler için), belirteç olarak görev alabilirler.
Belirleyici (tüm, bazı, kimi vs.): Bir adın niceliğini, belirtili ya da belirtisiz olduğunu gösteren niteleyicilere denir. Sıfatların alt kategorisi olarak kabul edilirler. Her zaman sıfatlardan önce kullanılırlar (*bütün* güzel şehirler). Birden fazla belirleyicinin kullanıldığı durumlarda öncelikle tamlayan adılı sonra niceleyici daha sonra ortaç ve son olarak sıfat öbeği söylenir/yazılır (“*Benim bütün yeni aldığım güzel gümüş yüzüklerim*” ifadesinde (ifadenin tamamı ad öbeğidir) “benim” ve “bütün” sözcükleri belirleyicidir).

İlgeç Öbeği: İlgeç (edat) tek başına anlamı olmayan ancak kendinden önceki sözcükle birlikte kullanıldığında anlam ifade eden sözcüklerdir (*gibi, için, ile, kadar, göre, beri, değin, dolayı, dek, denli*). Çekim eki aldıkları takdirde adlaşırlar. İlgeçler zorunlu öge olarak bir AÖ ya da ad tümcecığı seçen sözcüklerdir. Cümledeki başka bir öbekle anlamsal ilişkiyi işaret eder. Başın sonda yer aldığı Türkçe ve benzer dillerde öbeğin sonunda(sonilgeç), başın öbeğin ilk ögesi olduğu İngilizce gibi dillerde ise öbeğin önünde yer alır (önilgeç). Lewis, ilgeçleri birincil ve ikincil şeklinde iki alt kategoriye ayırır: Birincil ilgeçler, nesnelere durum eki atayan ilgeçlerdir. İkincil ilgeçler ise, ad kökenli olan ve adın durumlarını alan ilgeç gibi davranan sözcüklerdir. Ad niteleyicisi olarak kullanılan ilgeç mutlaka (-ki) sıfat ekiyle birlikte yazılır, dolayısıyla sıfatlaştır (nehir karşıсында **ki** pastane).

Sıfat Öbeği: Sıfat öbekleri sözdizimsel olarak iki ayrı şekilde kullanılır: a) Önad sıfat öbeği (niteledikleri addan önce kullanılırlar: *çok* akıllı adam, *hızlı* araba), b) Yüklemcil sıfat öbeği (o adam *çok* akıllıdır).

Belirteç Öbekleri: Belirteçler ağırlıkla fiilleri nitelerler(*güzel ev* ifadesinde *güzel* sözcüğü sıfattır, *güzel görünüyor* ifadesinde *güzel* sözcüğü zarftır). Belirteç gibi görev yapan sözcükler de mevcut olduğu için belirteç ve belirteçimsi ayrımı yapılmaktadır. Belirtecin ilgisi fiil ve fiilimsilerledir. Belirteci bulmak için fiile soru sormak gerekir. Belirteç öbeği bir başka belirteçle ilişkilendirilebilir (*gayet güzel görünüyor* ifadesinde *gayet* sözcüğü belirteçimsi, *güzel* ise belirteçtir). Cümleyi niteler durumdaki sözcükler belirteçimsi olarak görev yaparlar (*yalnızca* yeni öğrenciler geldi).

Eylem Öbeği: İş, oluş, hareket bildiren ve cümlenin yüklemine yer alan sözcük öbekleridir. Eylemin nesne ve öznesine **üye** adı verilir. Nesne yüklem içinde olduğu için iç üye, özne yüklem dışında olduğu için dış üyedir. “*Nurcan öğretmen*” ifadesinde olduğu gibi yüklemsiz gibi görünen cümlelerle karşılaşabiliriz. Bu tip cümlelerdeki görünmeyen eylemlere **koşaç** denir (koşaç = yüklemsiz cümlenin görünmeyen eylemi). Öznenin 3. tekil ya da çoğul kişi olduğu ve zamanın geniş zaman olduğu ifadelerde koşaç durumu gözlenebilir. Diğer durumlarda eylem, çekime girerek kendini gösterir (Nurcan öğretmendi). Koşaçlı cümlelerde –Dır eki sıkça karşımıza çıkar (*dünya yuvarlaktır*).

Ünite 8

Temel ve Karmaşık Tümce Yapısı

Bağımsız ve Bağımlı Tümce (cümle)

Özne ve yüklemi olan kurallı cümlelere bağımsız cümle denir. Yapı ve anlam açısından bir başka cümleye bağımlı olan cümlelere *yan cümlecik* (yan tümcecik) diyoruz. Yapı bakımından özerk olan ancak içerisinde en az bir yan cümlecik bulunduran yapılara **ana cümle** (ana tümce) diyoruz. Yan cümle = “*Ahmet’in geldiğini*” Ana cümle = “*Ben Ahmet’in geldiğini biliyorum*”

Yalın cümle: Bir özne ve yüklemi olan basit, bağımsız cümlelerdir (*Ali geldi*).

Birleşik cümle: İki özerk cümlenin bir bağlaç ile bir araya gelmesiyle oluşan yapılardır (*Ali geldi ve Ayşe’yi tebrik etti*).

Karmaşık cümle: İçinde en az bir yan cümlecik bulunan yapılardır (*Hasan, Ali’nin Ayşe’yi tebrik ettiğini öğrendi*).

Tümleyici: Yan cümle oluşturmak amacıyla İngilizce, Farsça gibi (Hint-Avrupa dilleri) dillerde kullanılan bağımsız sözcüklerdir (*that, who, which...*). Türkçede ise yan cümlecik eylemine bitştirilen –DİK / -mA gibi eklerle ortaya çıkar. Yan cümlecikleri yapı ve işlevleri bakımından üç ayrı kategoride değerlendiriyoruz.

a) Ad Cümlecikleri

Türkçede ad cümlecikleri yancümlelerin eyleminin üzerinde –Dık, -(y)AcAk, -mA, -mAk, -(y)İş gibi ekler kullanılarak elde edilir. –Dık, -(y)AcAk, -mA ve –(y)İş eklerinden biri eklendiğinde yancümle eyleminin köküne, yan özne yalın durumda kalmaz. Bunu nedeni yan cümledeki yüklem eylemcil durum eki olan yalın durumu atamayışıdır. Dolayısıyla yancümle öznesi adıl durum eki almak zorundadır. Ana cümledeki eylem yancümle ya da ad öbeğinin nesnesine durum eki atar (ses uyumu zorunluluğu nedeniyle böyle olması gerekiyor). Ad cümlecikleri (ad öbeklerine benzerler) cümle içinde özne, nesne, yüklem, ilgeç tamlayıcısı ve ad tamlayıcısı olarak görev alabilirler. Ad cümlecikleri özne, yüklem ve yüklem içinde nesne varsa eylemi niteleyen belirteç barındırırlar. Bu özellikleriyle ad öbeklerinden ayrılırlar. Tümceciklerde eylemlerin eylem özelliklerini korumaları bu yapıların tümcecik özelliğini koruduklarını gösterir (eylem özelliğini yitirerek adlaşan yapılara ad öbeği diyoruz (*pasta yapımı* / ad öbeği, *pasta yapması* / ad cümlecığı)). Ad cümlecığını ad öbeğinden ayıran bir diğer faktör, ad cümlecığındeki eylemin zaman belirticiyle nitelenebilmesidir (*her gün pasta yapması* = ad cümlecığı / *her gün pasta yapımı*).

-mAk Eki alan Masterlı Ad Cümlecikleri

“Yürümek insana iyi gelir” örnek cümlemiz bu, “yürümek” ögesinin cümlede belirtilmemiş bile olsa özne alabilecek durumda olduğunu görüyoruz (kim yürür, yürüdü gibi sorulara muhatap olabilir). Bundan dolayı ad cümlecığı olarak değerlendirilir.

-mAk cümleciklerinde belirtilmeyen ama anlaşılan öznelere **ADIL** denir(özellikle büyük harfle gösterildiği unutulmamalı). ADIL, adıl ile farklılık gösterir: Gizli özne olan adıl, yalın cümlelerde ve yan cümlelerde bulunabilir, ADIL ise sadece yan cümlelerde bulunabilir. ADIL, ad cümleciklerinde sadece –mAK eki almış yapılarda bulunabilir. Çünkü –mAK ekli yapıların eyleminde özneye bağlı kişi ve sayı uyum ekleri bulunmaz.

-mAk Cümleciklerinin Öznesi: ADIL

“Ben her gün yüzmek istiyorum” cümlesinde “her gün yüzmek” ifadesi ad cümlecığıdır. –mAk ekini alan yapılarda ad cümlecığı ile ana cümlelerin öznesi/ADILı aynıdır. “Ali yüzmekten keyif alır” cümlesinde “yüzmekten” ifadesi ad cümlecığıdır ve ana cümlelerin öznesiyle aynı özneyi ADIL olarak alır.

Ana cümle ile ad cümlecığının yani iki ad öbeğinin aynı kişi ya da varlığı işaret etmesi durumuna **eş gönderim** adını veriyoruz. Eş gönderim; ana cümlelerin öznesiyle ad cümlecığının ADILının aynı kişi ya da şey olması durumudur. Dilbilimde bu durum (i) işareti ile gösterilir.

Özne denetleme: Ana cümledeki özne, ad cümlecdiğiindeki ADIL öznesini denetleyerek eş gönderim yorumu sağlar. Eş gönderimin olduğu yerde, özne denetimi de vardır diyebiliriz.

Yan cümlecikteki ADILın ana cümledeki nesne ile aynı kişi ya da şeyi işaret etmesi durumuna **nesne denetleme** adı verilir. Özne ve nesne denetleme yapılarının farkı, ana cümledeki eylemin yan ulamlama özelliklerinden kaynaklıdır. Geçişli eylemlerin bazıları nesne olarak sadece ad öbeği alırken bazıları ad cümlecığı alırlar. Bazı eylemler ise hem AÖ hem de cümlecik alabilir. *İste-* eylemi hem AÖ hem de cümlecik yan ulamlayabilir. Denetim yapılarında ana cümle eyleminin sözcüksel anlamı ve yorumlama özelliklerinin yanı sıra ad cümlecığının yapısı da önemlidir. Özne denetleme eylemleri duygu durum belirten eylemler ile çaba ve emek gösteren eylemlerdir (*başar-*, *becer-*, *hatırla-*, *iste-*, *söz ver-*, *tercih et-*, *ısrar et-*, *unut-* gibi). Nesne denetleme eylemleri ise izin verme ve yükümlülük gösteren (*izin ver-*, *yasakla-*, *zorla-* gibi) eylemlerdir. Olmak ek eylemiyle özne, etmek ek eylemiyle de nesne denetimi yapılabilir.

Denetim dışı ADILların yer aldığı yapılarda (“sigara içmek sağlıklıdır” ifadesinde “sigara içmek” cümlecığıindeki ADIL belirsiz bir özneyle yapılanabileceği için denetim dışıdır) ADIL, **soyut ADIL** şeklinde adlandırılır. Ana cümlede özne varken ad cümlecığının eylemi *karşı olmak*, *desteklemek*, *ummak*, *savunmak* gibi eylemler ise ADIL için denetim gerekmeyebilir, dolayısıyla yine soyut ADIL olarak kalır (*ben kalabalıkta sigara içmeye karşıyım*).

Olgu ve Devinim Cümlecikleri: Cümledeki eylem gerçekleşmiş ise (Ali kitabı getirdiğiniunuttu) **olgu cümlecığı**, eylem gerçekleşmemiş ise, sadece hareket ifade ediyorsa (Ali kitabı getirmeyi unuttu) **devinim cümlecığı**dir. Ad cümleciklerinin olgu ya da devinim ifade ettiğini tespitite “gerçek” sözcüğünü örnek cümlede yüklem olarak kullanırız; sonuç kurallı bir cümle ise olgu ifade ediyordur, sonuç kuralsız bir cümle ise devinim cümlecığıdır. Bir diğer yöntem *doğru / yanlış* yüklemi kullanılarak yapılan sınamadır.

Eklerin Diğer Dağılım Özellikleri: Bir cümlelin başkasına aktarımına dolaylı anlatım denir. Dolaylı aktarım olgusaldır, çünkü devinimi değil olguyu merak ederiz.

-mAk ve –mA yan cümleleri arasındaki fark; -mAk ekini alan cümlecik açık özne alamaz ama ana cümledeki özne ya da nesne tarafından denetlenir. –mA ekli cümleciklerde açık ad öbeği ya da adıl vardır ve bu adıl yüklemdeki kişi ve sayı uyumu ile işaretlenmiştir. Cümle içindeki iki ad öbeğinin farklı varlık/kişilere gönderim yapmasına **ayrışık gönderim**diyoruz.

Ortaçlar (sıfat cümlecikleri)

Sıfatlar gibi ortaçlar da adları nitelerler. “*Sarı kazak*” ifadesinde “*sarı*” sıfattır. “*Dün aldığım kazak*” ifadesinde “*dün aldığım*” ortaçtır. Ortaçlar adları nitelerler ve daima ad öbekleri içinde adın solunda yer alırlar.

Ortaç Oluşturma Yöntemleri: Ortaçlar, ad cümlecikleri gibi eyleme eklenen ek ile yan cümlecığe dönüştürülerek elde edilirler. –En ve –DIK, yaygın kullanılan ortaç ekleridirler şiir okuyan çocuk, çocuğun okuduğu şiir, çiçekleri kadına veren çocuk). Ortaçlar yaygınlıkla özneyi niteler. Dilbilimde ortaçalarda bulunan bir özellik de zorunlu olan ve bir çizgi (__) ile gösterilen boşluktur [AÖ (__ gülleri kadına veren) çocuk].

Artık adıl: Sıfat cümlecığı içinde nitelenen adın boş izi yerine kullanılan adıldır (bu kullanım Türkçede sadece ilgeç öbeğinde ilgeç tamlayanı olan ad öbeğindeki adıl için karşımıza çıkabilir, yaygın kullanımı Farsçada karşımıza çıkar). Türkçede “kendi” sözcüğü artık adıl olarak karşımıza çıkabilir (“*kendisine göre akıllı olan insan*”).

Türkçede mastarlı –mAk ve –mA ekiyle yapılmış ortaç bulunmaz. Mastar eki olan –mAk ile ortaç değil ad cümlecığı oluşturulabilir. Ortacı bulmak için yükleme “hangi” sorusu sorulabilir, gelen cevap yüklemi niteler nitelikteyse ortaç ortaya çıkar).

Kısıtlayıcı ve Genişletici Ortaçlar

Kısıtlayıcı ortaçlar gönderimi çok geniş olan bir kümenin üyesini daraltmak için kullanılır (*dün aldığım* kitap çok güzel). Verilen örnekte çok genel bir başlık olan “kitap” kümesi “dün aldığım” ifadesiyle/ortacıyla sınırlanmıştır.

Genişletici ortaçlar ise belli bir adın farklı bir niteliğiyle birlikte ifade edildiği durumlarda ortaya çıkar (sınıfın en çalışkan öğrencisi olan Temel, aynı zamanda fıkra gibi bir insan).

Başsız Ortaçlar

Başsız ortaçlar, ad öbeklerinde baş olan adın açıkça bulunmadığı yapılarda karşımıza çıkar (*acıkan doymam sanır; denize düşen yılanı sarılır, beni arayan oldu mu*).

Cümle içinde birden fazla niteleyici bulunabilir. Bu durumda kalıcı özelliği/niteliği ifade eden yapı nitelenen ada daha yakın olmak zorundadır, aksi durumda yapı bozulur, anlam belirsizliği olur.

Belirteç Cümlecikleri

Belirteç öbeklerinde olduğu gibi belirteç cümlecikleri de cümleyi ya da eylemi niteler. Niteleyiciler zorunlu öge olmadıkları için cümleden atılabilirler. Belirteç cümlecikleri de ortaçlar gibi isteğe bağlı olarak kullanılır. Belirteç cümlecikleri zaman, koşul, tarz, neden-sonuç vs. anlamı taşır.

Yan cümlecikler ve özellikleri hakkında şema:

Sözdizimsel özellik	Ad tümcecigi	Ortaç (Sıfat tümcecigi)	Belirteç tümcecigi
İşlev	Özne, nesne, vs. gibi zorunlu ögeler	Ad niteleyen seçimli, öge (eklenti)	Eylem ya da tümce niteleyen seçimlik öge (eklenti)
Özellikleri	-Dlk / -AcAk, -mAk / -mA ekleriyle olgu ve devinim tümcecikleri	--En/-Dlk, -AcAk/-mlş (olan) ekleriyle oluşturulan kısıtlayıcı ve genişletici tümcecikler	-Ip, -ErEk, -mEdEn, -vs. gibi ekleriyle oluşturulan tümcecik
Özne	ADIL bulunabilir	ADIL bulunmaz	ADIL bulunabilir
Özne-yüklem uyumu	Tamlayan-iyelik ekleriyle adıl	Tamlayan-iyelik ekleriyle Adıl	Her zaman uyum bulunmayabilir; Özne yalın durum eki alır.
Boş kategori	Yok (ADIL ve adıl dışında)	VAR (Nitelenen adın izi olarak)	Yok (ADIL ve adıl dışında)